

Maatschappelijke problemen

Maatschappelijke problemen

Beschrijvingen en verklaringen

Tweede druk

Willem Wolters en Nan Dirk de Graaf

BOOM

Voorwoord

Dit boek is bedoeld voor een breed publiek van geïnteresseerden in belangrijke en actuele maatschappelijke problemen, die veelvuldig aan de orde worden gesteld in openbare discussies. De auteurs – een antropoloog en een socioloog – willen met dit boek aantonen dat het mogelijk is gemeenschappelijke elementen te ontdekken in zeer uiteenlopende maatschappelijke problemen en op die basis naar verklaringen te zoeken. Zij volgen daarbij een theoretisch perspectief dat zowel aandacht besteedt aan macro-ontwikkelingen, als aan de strategische interactie van individuen in microsituaties die onbedoelde gevolgen en zelfs perverse effecten kan hebben. Strategische interactie heeft vaak het karakter van het bekende spelmodel ‘het dilemma van de gevangenen’, met als uitkomst zwartrijdersgedrag en van het ontbreken van samenwerking. Maar onder bepaalde omstandigheden kunnen mensen wél met elkaar samenwerken en tot een constructieve oplossing komen van collectieve problemen. Het is een belangrijke uitdaging te onderzoeken onder welke maatschappelijke omstandigheden samenwerking wel of niet mogelijk is.

Het boek gaat over maatschappelijke problemen die voorkomen in de oude industrielanden in de westerse wereld en Japan en in nieuw opkomende industrielanden in Azië en Latijns-Amerika. Een aantal problemen kan duidelijk gesitueerd worden binnen nationale staten, zoals sociaal-economische ongelijkheid, criminaliteit, fraude en corruptie, discriminatie, religieuze intolerantie, ongelijkheid tussen de seksen, schending van mensenrechten, de integratie van migranten, milieuproblemen. Sommige problemen hebben een grensoverschrijdend karakter en daardoor een internationale dimensie, zoals de transnationale bindingen van migranten en de wereldwijde milieuproblemen als het broeikas-effect en de ozonlaagproblematiek. De keuze van de hier besproken problemen bracht met zich mee dat wij minder aandacht hebben kunnen besteden aan een aantal andere problemen, zoals de typische transformatieproblematiek in voormalige communistische landen, de armoedeproblematiek in ontwikkelingslanden en de politieke en economische stagnatie in zwakke en mislukte staten. Ruimteoverwegingen hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. In het hoofdstuk over religieus fundamentalisme, worden alleen christelijke, joodse en islamitische groeperingen besproken, om de simpele reden dat een enigszins verantwoorde bespreking van hindoeïstische en boeddhistische groeperingen het bestek van dit hoofdstuk te buiten zou gaan.

De sociale wetenschappen zijn empirische wetenschappen, ook al verschillen de beoefenaars in de deeldisciplines in de keuze van methoden en technieken. De auteurs van dit boek hebben, bij alle verschillen die tussen hen bestaan, de voorkeur voor empirisch onderzoek gemeen. Zij hebben dan ook uitgebreid gezocht naar empirische sociaal-wetenschappelijke studies over de hier besproken maatschappelijke problemen. Men treft in dit boek de resultaten aan van zowel sociologische survey-onderzoeken als van antropologische casestudies en historische, politicologische en economische studies.

Het bestuderen van uiteenlopende onderwerpen heeft als gevolg dat de auteurs nogal eens paden buiten hun leeropdracht en expertise bewandeld hebben. Zij hebben daarmee een risico genomen (en een zekere brutaliteit aan de dag gelegd), maar dit hebben zij bewust gedaan om zowel aan studenten van verschillende disciplines als aan andere geïnteresseerden duidelijk te maken dat de gehanteerde verklaringen een grotere reikwijdte hebben dan meestal in de deeldisciplines wordt aangenomen.

In de thans voor u liggende herdruk is een wijziging doorgevoerd in hoofdstuk 12. De paragraaf (voorheen paragraaf 12.7) over het broeikaseffect en het gat in de ozonlaag is geschrapt. De reden voor deze wijziging is dat in de afgelopen jaren de theorie over het broeikaseffect bekritiseerd wordt door auteurs die betogen dat er eerder sprake is van wereldwijde afkoeling dan van opwarming. De discussie gaat over de vraag of klimaatverandering teweeggebracht wordt door menselijke activiteiten (de uitstoot van CO₂), dan wel door natuurlijke fluctuaties, met name door zonnecycli. Zolang deze discussies op andere wetenschappelijke terreinen doorgaan, dienen sociale wetenschappers terughoudend te zijn met het duiden van de maatschappelijke gevolgen van natuurwetenschappelijke processen.

De auteurs hebben bij het maken van dit boek dankbaar gebruikgemaakt van suggesties van studenten aan de Radboud Universiteit Nijmegen, die soms op uitvoerige wijze commentaar hebben geleverd op eerdere versies van dit manuscript die als syllabi gebruikt werden. Collega's die veelal op bepaalde terreinen meer expertise hadden dan de auteurs, hebben commentaar gegeven op de hun voorgelegde teksten. Daarnaast is de helpende hand van verschillende collega's bij het verzamelen van gegevens en bij de technische uitvoering bijzonder belangrijk geweest. Wij willen in alfabetische volgorde in het bijzonder de volgende personen bedanken: Frank Bovenkerk, Okke Braadbaart, Martin van Bruinessen, Benno Galjart, René Hesseling, Michel van Hulten, Frans Hüskén, Huub de Jonge, Ariana Need, Marijke Ristivojčević-Lefering, Stijn Ruiter, Osmund Schreuder, Nico Schulte Nordholt, Wout Ultee, René Veenstra, Johan van Wilsem, Karin Wittebrood en Andrew Wolters.

Inhoud

1	Maatschappelijke problemen als collectieve kwaden	12
1.1	De problematische samenleving	12
1.2	Wanneer wordt een probleem een maatschappelijk probleem?	14
1.3	Sociale normen als collectief goed	17
1.4	Publieke goederen en collectief goede toestanden	20
1.5	Een eenvoudig maatschappijmodel	22
1.6	Een selectie van maatschappelijke problemen	26
1.7	Maatschappelijke problemen als collectieve kwaden	28
1.8	Maatschappelijke problemen als perverse effecten	29
2	Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in macro-micro-macroperspectief	30
2.1	Maatschappelijke problemen en de sociale wetenschappen	30
2.2	Sociaal-wetenschappelijke verklaringen	31
2.3	Methodologisch individualisme en doelgericht handelen	35
2.4	Het probleem van de aggregatie: de samenvoeging van vele individuele handelingen kan leiden tot verrassende uitkomsten	40
2.5	Macro-micro-macroverklaringen met behulp van sociale mechanismen	45
2.6	Gezagsstructuren als een micromodel: principal-agent-clientrelaties	52
2.7	Collectieve goederen/goede toestanden en collectieve kwaden	55
2.8	Sociaal kapitaal: samenwerking als collectief goed	59
2.9	Samenwerking en groepssolidariteit moet worden afgedwongen	60
3	Bevolkingsproblemen: sterke groei terwijl de fertiliteit daalt	62
3.1	Bevolkingsproblemen in meervoud	62
3.2	Dalende sterftcijfers	64
3.3	Dalende fertiliteit	65
3.4	Verklaringen van het fertiliteitsniveau	67
3.5	Bevolkingspiramides	74
3.6	Bevolkingsdaling en vergrijzing	75

- 4 **Staatsinterventie als oplossing en als probleem** 79
 - 4.1 Inleiding: grenzen aan toenemende interventie 79
 - 4.2 Staat en natie 80
 - 4.3 Interventiestaat en kapitalisme 81
 - 4.4 Een overzicht van de toenemende staatsinterventie 85
 - 4.5 Verklaringen voor staatsinterventie 88
 - 4.6 Staatsinterventie als probleem van collectief handelen 91
 - 4.7 Groei en beperkingen van de bureaucratie 93
 - 4.8 Is er een algemeen belang en streven overheden dat na? 95
 - 4.9 Toenemende verscheidenheid: sterke, zwakke en mislukte staten 97
 - 4.10 Conclusie 99

- 5 **Verzorgingsstaten – Sociale zekerheid onder druk: stijgende kosten en perverse prikkels** 100
 - 5.1 Bijzondere vorm van staatsinterventie: de verzorgingsstaat 100
 - 5.2 De verzorgingsstaat als management van sociale risico's 102
 - 5.3 Typen verzorgingsstaten 104
 - 5.4 Hoe effectief zijn de verzorgingsstaten? 105
 - 5.5 De microwereld van prikkels 107
 - 5.6 Grenzen aan de verzorgingsstaat 114
 - 5.7 Hoe hoog mogen overheidsuitgaven worden? 118
 - 5.8 De pensioenproblematiek in de toekomst 120

- 6 **Armoede en sociale ongelijkheid als belemmering van collectief handelen** 124
 - 6.1 Toenemende ongelijkheid in de wereld in de laatste decennia van de twintigste eeuw 125
 - 6.2 Theorieën en verklaringen voor onderontwikkeling en armoede 129
 - 6.3 Welvaart en welzijn: de samenhang 136
 - 6.4 Toenemende welvaart en toenemende nivellering 140
 - 6.5 Armoede en ongelijkheid in rijke landen, met name in de Verenigde Staten 142
 - 6.6 Sociaal-economische ongelijkheid als belemmering voor collectief handelen 147

- 7 **Criminaliteit** 149
 - 7.1 Inleiding 149
 - 7.2 Beschrijving: misdaadstatistieken en trends 153
 - 7.2.1 Trends in Nederland 153
 - 7.2.2 Internationale gegevens 156
 - 7.3 Georganiseerde misdaad 162
 - 7.4 Verklaringen 165
 - 7.4.1 Algemeen verklaringsschema: macro-micro-macroverklaringen 165
 - 7.4.2 Waarom is er vermogenscriminaliteit? 166
 - 7.4.3 De bindingstheorie van Hirschi 169
 - 7.4.4 Onder welke omstandigheden komt georganiseerde misdaad op? 170
 - 7.4.5 Sociale positie en criminaliteit 175
 - 7.5 Wat kunnen we ertegen doen? 177
 - 7.5.1 De legalisering van drugs als oplossing van drugscriminaliteit 182
 - 7.6 Slachtoffers van criminaliteit en onbedoelde gevolgen van overheidsingrijpen 184
 - 7.7 Stand van zaken en vooruitzichten 185

- 8 **Fraude en corruptie als misbruik van vertrouwen** 188
 - 8.1 Corruptie als maatschappelijk verschijnsel 189
 - 8.2 Definities van corruptie en criteria voor het vaststellen ervan 189
 - 8.3 Corruptie en cultureel relativisme 192
 - 8.4 Vormen van corruptie 192
 - 8.5 Hoe kunnen sociale wetenschappers corruptie bestuderen? 195
 - 8.6 Sociaal-culturele verklaring van corruptie 201
 - 8.7 Macro-micro-macroverklaring van corruptie: het principal-agent-clientmodel en het dilemma van de gevangenen 202
 - 8.8 Fraude op micro- en macroniveau 210
 - 8.9 Klokkenuiders en verklikkers 213
 - 8.10 Hoe schadelijk zijn fraude en corruptie? 215
 - 8.11 Bestrijding van fraude en corruptie 217

- 9 **Sekseverschillen en ongelijke kansen: discriminatie en dominantie** 222
 - 9.1 Inleiding 222
 - 9.2 Korte historische schets van sekseongelijkheid 223
 - 9.3 Emancipatie in de twintigste eeuw en verklaringen voor veranderingen 225
 - 9.4 Sekse als criterium voor ongelijkheid en opvattingen over sekseongelijkheid 229
 - 9.5 Discriminatie in de publieke en marktsfeer en dominantie in de privé-sfeer 232
 - 9.5.1 Verschillen tussen vrouwen en mannen: discriminatie en mechanismen ter verklaring 232
 - 9.5.2 Verschillen tussen echtgenote en echtgenoot: dominantie en mechanismen ter verklaring 240
 - 9.6 Onbedoelde gevolgen van toenemende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen 245
 - 9.7 Conclusie 247

- 10 **Geloof als probleem? – Over secularisten, gelovigen, fundamentalisten en extremisten** 248
 - 10.1 Inleiding 248
 - 10.2 Sociaal-wetenschappelijke verklaringen 250
 - 10.3 Theorieën over secularisering 253
 - 10.4 Fundamentalisme 258
 - 10.5 Religieuze herleving (1): christelijke kerken tussen secularisering en fundamentalisme 259
 - 10.6 Religieuze herleving (2): judaïsme en joodse fundamentalisten 273
 - 10.7 Religieuze herleving (3): islam, islamisering en islamisme 276
 - 10.8 Familierecht en vrouwenonderdrukking in verschillende religies 289
 - 10.9 Conclusie: geloof als probleem 294

- 11 **Migratie en de dilemma's van de multi-etnische samenleving** 298
 - 11.1 De multi-etnische samenleving als probleem 299
 - 11.2 Migratie als internationaal verschijnsel 299
 - 11.3 Integratie van migranten in westerse natiestaten 306
 - 11.4 Multiculturalisme en de liberale rechtstaat 310
 - 11.5 Toestroom van migranten in de Verenigde Staten 314
 - 11.6 Moslims in Europa 317
 - 11.7 Solidariteit onder migrantengroepen 327
 - 11.8 Langdurige en zelfs toenemende segregatie 329

- 11.9 Wordt de natiestaat ondermijnd door transnationale migratie? 333
- 11.10 Groepsvorming op etnische en religieuze basis: identiteitskenmerken als signalen voor overeenkomsten tussen de leden en verschillen met de omgeving 336
- 11.11 Voor- en nadelen van etnische verscheidenheid 337

- 12 Milieuproblematiek – Perverse prikkels, collectief handelen en risicomanagement 339**
 - 12.1 De milieuproblematiek aan de orde gesteld 340
 - 12.2 Gemeenschappelijke hulpbronnen (*common-pool resources*) 342
 - 12.3 Collectieve goederen en sociale dilemma's 343
 - 12.4 Eigendoms- en beheersvormen van CPR's 344
 - 12.5 Beheer van watervoorraden 346
 - 12.6 Visbestanden en overbevissing 353
 - 12.7 Risico-inschatting 359

- 13 Maatschappelijke problemen in macro-micro-macroperspectief 364**
 - 13.1 Problemen van collectief handelen 364
 - 13.2 Positieve en negatieve uitkomsten van collectief handelen 367
 - 13.3 De steeds probematischer wordende controle 374
 - 13.4 Een bestuursstructuur gericht op maatschappelijke problemen 375
 - 13.5 Nieuwe uitdagingen: wereldwijde collectieve kwaden 377

- Appendix – Het dilemma van de gevangenen en het probleem van collectief handelen 380**
- Literatuur 389
- Trefwoordenregister 409
- Over de auteurs 411

1 — Maatschappelijke problemen als collectieve kwaden

Dit boek gaat over een aantal belangrijke maatschappelijke problemen in industrieel-kapitalistische samenlevingen. De eerste twee hoofdstukken hebben een inleidend karakter. Het eerste hoofdstuk bespreekt de vraag: wat zijn maatschappelijke problemen en hoe worden ze aan de orde gesteld? Het tweede hoofdstuk behandelt de wijze waarop de auteurs van dit boek deze problemen sociaal-wetenschappelijk willen bestuderen. Daarna volgen tien hoofdstukken over specifieke maatschappelijke problemen, gevolgd door een slotbeschouwing.

Het eerste hoofdstuk gaat in op de kwestie van publieke of collectieve goederen, ruimer opgevat als collectief goede toestanden, en de tegenhanger, collectieve kwaden. Wanneer een groep burgers een bepaalde toestand als problematisch ervaart en onder de aandacht brengt, dan identificeert zij de zaak als een collectief kwaad. Over de vraag in hoeverre de staat tot taak heeft collectief goede toestanden tot stand te brengen, bestaan verschillende opvattingen. Sommige moraalfilosofen bepleiten op grond van bepaalde ethische principes een uitgebreide interventionistische staat, anderen betogen op grond van liberale uitgangspunten dat een minimale staat de voorkeur heeft.

Maatschappelijke problemen, opgevat als collectieve kwaden, zijn de onbedoelde macrogevolgen van talloos veel kleinere handelingen. Degenen die deze handelingen verrichten hebben meestal niet de bedoeling maatschappelijke problemen te veroorzaken. Het is de samenvoeging (of aggregatie) van deze handelingen die het grotere probleem doet ontstaan.

1.1 De problematische samenleving

Het inzicht dat er zoiets bestaat als een samenleving waarin zich sociale of maatschappelijke problemen voordoen, is nog niet zo oud. In de achttiende eeuw begonnen de Verlichtingsfilosofen kritisch na te denken over staat en samenleving, en theorieën te ontwikkelen als antwoord op de vraag waarom de omstandigheden waarin mensen verkeren, vaak niet in overeenstemming zijn met de principes van een menswaardig bestaan. Het begrip 'samenleving' kreeg zijn moderne betekenis doordat het als tegenstelling gebruikt werd van het begrip 'staat'. De 'samenleving' werd gezien als een vereniging van vrije mensen, de 'staat' als een machtsorganisatie gebaseerd op hiërarchie en majesteit (Williams 1976: 245). De Franse Revolutie in 1789 werd gezien als de opstand van de samenleving tegen de staat en vooral

tegen het absolutistisch vorstengezag. Van meet af aan zat er echter ook een zekere tegenstrijdigheid en ambiguïteit in het begrip samenleving. Aan de ene kant had het een positieve klank, als de verzameling gewone mensen of burgers die in harmonie en vrede met elkaar leven, zij het onder druk van staatsinstellingen die hen onderdrukken. Dit positieve aspect komt ook tot uiting wanneer men de term 'sociaal' als een adjectief gebruikt: het sociale leven, een sociaal voelend mens. Men erkende dat het individu niet op zichzelf kon bestaan los van de samenleving, maar alleen als een sociaal wezen, opgenomen in sociale verbanden. Aan de andere kant werd de samenleving ook gezien als een strijdtoneel, waarop meningsverschillen en belangentegenstellingen werden uitgevochten tussen grote collectiviteiten, standen of klassen.

Veel achttiende-eeuwse filosofen waren optimistisch. Zij verwachtten dat wanneer mensen zich zouden laten leiden door de rede, zij gezamenlijk in staat zouden zijn een nieuwe en betere organisatie van de samenleving te ontwerpen. De gedachte van de maakbare samenleving was dus al vroeg aanwezig in het denken over de samenleving. De revolutionairen in de Franse Revolutie probeerden deze gedachte in praktijk te brengen en een samenleving te scheppen die gebaseerd is op de principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap. In de praktijk bleken zij daartoe echter dwang en geweld te moeten aanwenden, een feit dat de Engelse conservatieve filosoof Edmund Burke bracht tot zijn stelling over 'perverse gevolgen', namelijk dat nobele intenties leiden tot het tegendeel van wat bedoeld is, dat de leuze van vrijheid leidt tot tirannie.

De sociale wetenschappen (sociologie, antropologie, politicologie en later ook onder meer communicatiewetenschappen) hebben vaak aandacht besteed aan maatschappelijke problemen. Sociale wetenschappers deden dit niet door actie te voeren, maar door theorieën te ontwikkelen over maatschappelijke trends en samenhangen. Maatschappelijke problemen hebben voor sociale wetenschappers gewerkt als prikkel tot onderzoek.

In de twintigste eeuw zijn de sociale wetenschappen en ook de economische wetenschap nauw geassocieerd geraakt met en soms ook dienstbaar gemaakt aan overheidsbeleid. Antropologen werkten binnen de kaders van de koloniale overheden in Azië en Afrika. Zij verzamelden kennis over de overheerste volken in de koloniën, kennis die nuttig kon zijn voor het koloniale bestuur. Sociologen zijn in de jaren veertig en vijftig betrokken geraakt bij de organisatie van de verzorgingsstaat in de geïndustrialiseerde landen, niet alleen in praktische zin, maar ook in theoretische en ideologische oriëntatie (Gouldner 1971). Economen en sociale wetenschappers hebben sinds de jaren vijftig overheden in zowel de industriële landen als ontwikkelingslanden adviezen gegeven over het te volgen economische beleid. De interventiestaat had in toenemende mate behoefte aan nauwkeurige kennis over de samenleving, niet alleen over economische activiteiten, maar tevens over sociaal-culturele aspecten van het leven van zijn burgers. De toename van staatstaken en de uitbreiding van het ambtelijk apparaat schiepen werkgelegenheid voor deze beroepsbeoefenaren.

De problemen die wij in dit boek aan de orde stellen, zullen we systematisch betitelen als 'maatschappelijke problemen'. Wij geven aan die term de voorkeur boven

de term ‘sociale problemen’, omdat we meer aspecten in de beschouwing willen betrekken dan alleen die van ‘het sociale leven’. Ook politieke en economische kwesties behoren tot de brede categorie van maatschappelijke problemen.

Maatschappelijke problemen nodigen uit tot onderzoek en theorievorming. Sociale wetenschappers van verschillende disciplines geven aan die uitnodiging gehoor. In dit boek willen wij een aantal belangrijke maatschappelijke problemen nader bekijken en aangeven wat sociaal-wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot die problemen zowel theoretisch als empirisch aan resultaten heeft opgeleverd. Maar eerst zal de vraag beantwoord moeten worden wat belangrijke maatschappelijke problemen zijn, hoe sommige een plaats op de politieke agenda krijgen en hoe andere ervan worden weggehouden.

1.2 Wanneer wordt een probleem een maatschappelijk probleem?

Wanneer we de term ‘maatschappelijke problemen’ heel in het algemeen gebruiken, dan zullen veel mensen direct aannemen dat deze problemen slecht en afkeurenswaardig zijn en dat er iets tegen gedaan moet worden. Maar als we nader ingaan op specifieke problemen, zullen de meningen waarschijnlijk uiteen gaan lopen. Sommige problemen zullen direct als zodanig erkend worden, maar andere worden wellicht niet zo zwaar opgenomen.

Het is verder heel goed mogelijk dat mensen er ambivalente gevoelens op na houden wat betreft bepaalde maatschappelijke problemen. Neem bijvoorbeeld misdaad. De meeste mensen zullen het erover eens zijn dat misdaad in de samenleving een slechte zaak is (alleen de misdadigers zelf zullen er anders over denken) en dat de politie er hard tegen op moet treden. Maar wil iedereen ook dat misdaad volledig geëlimineerd wordt? Het bestrijden van de misdaad levert een groot aantal arbeidsplaatsen op. Velen verdienen hun brood met misdaadbesteding: politiemensen, beveiligingsexperts, gevangenisbewaarders, rechters en advocaten. Deze mensen zullen instemmen met het negatieve oordeel over misdaad, maar zij zullen niet willen dat het verschijnsel geheel en al uit de wereld verdwijnt. Een ander aspect van misdaad is het geld dat ermee verdiend wordt. De georganiseerde misdaad verdient veel geld aan de handel in drugs en aan andere onwettige praktijken. Over dit geld wordt geen belasting betaald. In veel landen heeft het bankwezen probleemloos geaccepteerd dat dit geld gestort werd op bankrekeningen. Alleen door het uitvaardigen van overheidsregels en door scherp toezicht is het mogelijk het witwassen van dit kapitaal tegen te gaan (wat Luxemburg en Zwitserland weigeren te doen).

In deze studie zien we het formuleren van maatschappelijke problemen als een maatschappelijk proces, waarin we de volgende stappen kunnen onderscheiden:

- 1 Een invloedrijke groep in de samenleving (burgers of wetenschappers)
- 2 wordt zich bewust van de negatieve aspecten van een sociale situatie,
- 3 omdat die situatie scherp conflicteert met belangrijke waarden en normen in de samenleving;
- 4 die invloedrijke groep slaagt erin het probleem een naam te geven en onder de aandacht van het publiek te brengen;

- 5 het wordt duidelijk dat er iets aan gedaan moet en kan worden door collectieve actie;
 - 6 die leidt tot beïnvloeding van het overheidsbeleid.
- (Sullivan et al. 1980: 10-12)

Dit schema vereist enige uitleg. In de eerste plaats moet er een *invloedrijke groep* zijn in de samenleving die een bepaald probleem signaleert. Dat kunnen burgers zijn, maar ook wetenschappers. Wanneer gevoelens van ongenoegen en twijfel wijdverbreid zijn, maar er is geen groep van geëngageerden die alarm slaat, dan zal er niets gebeuren. De groep protesteerders of wetenschappers moet echter maatschappelijk invloed kunnen uitoefenen. Bezit zij geen materiële middelen, geen sociaal aanzien, geen bredere steun onder de bevolking en geen contacten met politieke machthebbers, dan zal zij niet slagen in haar opzet een bepaald probleem op de agenda geplaatst te krijgen, te meer daar zij gewoonlijk met oppositie te maken krijgt. Men kan tal van voorbeelden geven van sociale verschijnselen die door bepaalde groepen gezien worden als een maatschappelijk probleem, maar die toch niet algemeen als zodanig aanvaard worden en tot overheidsingrijpen leiden. Een voorbeeld is het uitgebreide bezit van en de makkelijke toegankelijkheid tot vuurwapens onder de burgers in de Verenigde Staten, die ieder jaar tot een groot aantal dodelijke slachtoffers leiden. De voorstanders van striktere controle en verbod op wapenbezit vinden een sterke lobby tegenover zich van mensen die vrij wapenbezit verdedigen als een constitutioneel recht op zelfverdediging. De *anti-gun control lobby* is zo sterk dat er tot dusverre geen wetgeving is gekomen die het wapenbezit in de Verenigde Staten serieus aan banden legt.

Het signaleren van een maatschappelijk probleem vereist soms kennis en deskundigheid. Men kan een hele reeks problemen noemen die in eerste instantie geformuleerd zijn door experts en die vervolgens geleid hebben tot grote maatschappelijke verontrusting. Verschillende milieuproblemen behoren tot deze categorie. Men kan dan denken aan de gezondheidsrisico's van chemische vervuiling, de risico's van kerncentrales, de aantasting van de ozonlaag, het broeikaseffect, de uitputting van visbestanden in de wereldzeeën en van watervoorraden in de wereld. Voor de gewone burger zijn deze zaken niet direct waarneembaar. Burgers worden pas ongerust wanneer de prijs van vis sterk stijgt, de drinkwatervoorziening onderbroken wordt, en wanneer deskundigen uitleggen dat men kanker kan krijgen van chemische stoffen in de bodem en van het gat in de ozonlaag.

De analyse van experts is echter niet voldoende om een bepaalde zaak erkend te krijgen als maatschappelijk probleem, ook omdat wetenschappers het vaak niet met elkaar eens zijn over de analyse van de situatie. Er zijn veel voorbeelden van langdurige discussie onder wetenschappers over de betekenis van de waargenomen verschijnselen en de vaststelling van een eventuele trend in de ontwikkeling. Sommige zaken zijn omstreden, waarbij het ene kamp een probleem signaleert en het andere kamp stelselmatig ontkent dat er een probleem is. Dat is bijvoorbeeld het geval bij zaken als de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, het broeikaseffect, de gevaren van kernenergie en de integratie van etnische migranten in een samenleving. We kunnen daarom pas van een maatschappelijk probleem spreken wan-

neer een aanzienlijke bevolkingsgroep tot de overtuiging is gekomen dat er sprake is van een probleem (Spector en Kitsuse 1977).

Vervolgens moet deze bevolkingsgroep zich ervan *bewust* worden dat een bepaald verschijnsel een maatschappelijk probleem vormt. Het kan lange tijd duren voordat een verschijnsel als problematisch ervaren wordt. De industriële vervuiling waar wij nu over klagen, was er ook al in de negentiende eeuw en zelfs op veel grotere schaal: het was de tijd van de rokende schoorstenen en roet in de lucht in de grote industriegebieden. Gezinnen in de dichtbevolkte arbeiderswijken in de fabriekssteden hadden ongetwijfeld last van roet en stank. Maar het probleem werd niet als een maatschappelijk probleem aan de orde gesteld. Filosofen en schrijvers die klaagden over het verloren gaan van natuurschoon en de lelijkheid van de moderne wereld, vonden geen gehoor; zij werden beschouwd als conservatieve en romantische zonderlingen die het verleden idealiseerden. Industriële ontwikkeling was nodig, fabrieken produceerden goederen voor de moderne wereld, arbeiders verdienden er hun loon. Vervuiling was de prijs die daarvoor betaald moest worden. Pas in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw werd men zich bewust van het milieuprobleem en werd dit maatschappelijk aan de orde gesteld door de toen opkomende milieubeweging.

De volgende stap is dat het gesignaleerde verschijnsel wordt gezien als iets dat maatschappelijk ongewenst en onrechtvaardig is, omdat het strijdig is met belangrijke *waarden en normen* in de samenleving en/of met belangrijke rechtsprincipes. Men moet zich niet alleen bewust worden van een verschijnsel, maar dit verschijnsel ook negatief beoordelen. Op zichzelf is menselijk lijden niet een maatschappelijk probleem. Het wordt pas een maatschappelijk probleem wanneer het tevens een moreel probleem wordt, als het bestaan ervan wordt afgekeurd door de geldende moraal, als het gezien wordt als moreel ontoelaatbaar en onaanvaardbaar. Daarom voert een groep die een bepaald probleem aan de orde wil stellen, niet alleen een sociale en politieke strijd, maar tevens een morele strijd, waarin zij aantoonst dat de gewraakte toestand niet strookt met de waarden en normen die wij zeggen aan te hangen. De strijd ligt dus niet alleen op het vlak van de probleemherkenning en de werkelijkheidsdefinitie, maar ook op normatief en ideologisch niveau.

De tot nu toe genoemde voorwaarden voor het bestaan van een maatschappelijk probleem zijn niet voldoende. Naast een invloedrijke groep, het probleembewustzijn en de morele verontwaardiging is verdere actie noodzakelijk. Een probleem moet een *naam* krijgen, in de publieke *discussie* gebracht of op de *agenda* gezet worden. Dat is met alle grote maatschappelijke problemen gebeurd. Zo werd armoede eeuwenlang niet als een probleem gezien, maar als een ongelukkige omstandigheid waarin een deel van de bevolking verkeerde en waaraan niets aan te doen viel, omdat hogere machten het zo bestemd hadden, of omdat het voortvloeiende uit de luiheid van de armen zelf. Hooguit kon men door liefdadigheid en bedeling enige verlichting brengen in het leven van weduwen, wezen en armen. Armen probeerden op individuele basis of in familieverband oplossingen te vinden voor hun problemen: zij bestreden hun armoede door harder te werken, door vrouwen- en kinderarbeid, zij migreerden naar elders, of ze berustten in de ellende met de belofte dat alle leed in het hiernamaals dubbel en dwars zou worden vergoed.

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen er een arbeidersbeweging opkwam die de maatschappelijk wantoestanden aan de kaak stelde, de oorzaken ervan blootlegde en met sociaal-politieke actie dreigde (revolutie), werd de 'sociale kwestie' door de middenklasse en de overheid op de agenda gezet en kreeg het probleem een politiek karakter.

Vervolgens moet het inzicht bestaan dat er iets gedaan kan worden aan het probleem door *collectieve actie*. De arbeidersbeweging in de negentiende eeuw staat model voor een sociale beweging die actie voert om haar doelstellingen te bereiken. Het op gang brengen van een sociale beweging is een proces van mobilisatie van de bevolking dat meer of minder succesvol kan verlopen. Over collectieve actie bestaat een omvangrijke sociaal-wetenschappelijke literatuur, waarin de condities waaronder samenwerking en actie mogelijk zijn, geanalyseerd worden.

Hoewel maatschappelijke problemen in principe opgelost zouden kunnen worden door collectieve actie van de betrokkenen zonder overheidsbemoediging, komt dit in de praktijk toch zelden voor. Het is namelijk niet vanzelfsprekend dat een groot aantal mensen langdurig de inspanning van collectieve actie op wil brengen. We zien dan ook dat sociale bewegingen die maatschappelijke problemen aan de orde stellen, de behartiging daarvan zo snel mogelijk willen overdragen aan de overheid. Beïnvloeding van *overheidsbeleid* is thans meer en meer het doel geworden van collectieve actie. Dit hangt natuurlijk samen met het feit dat in de laatste eeuw overheidsingrijpen steeds meer is toegenomen, zodat we tegenwoordig spreken van de interventiestaat en de interventie maatschappij.

De hierboven geschetste gang van zaken gaat alleen op in samenlevingen waarin min of meer democratische verhoudingen bestaan. In dictatoriaal bestuurde landen is collectieve actie vaak niet mogelijk. Neem als voorbeeld een land met een sterke tegenstelling tussen een rijke elite die land en kapitaal in handen heeft, en een grote massa van arme arbeiders en boeren. Neem verder aan dat dit land geregeerd wordt door een dictator, omringd door een getrouwe groep aanhangers en gesteund door het leger. In een dergelijke situatie zal het voor de armen zeer moeilijk, zo niet onmogelijk zijn tot collectieve actie over te gaan. Mobilisatie van de bevolking wordt door het regiem beschouwd als verzet of het begin van een revolutie en alle pogingen daartoe zullen met geweld worden onderdrukt. Wanneer in deze situatie allerlei zaken niet openlijk worden erkend als problemen, dan wil dat niet zeggen dat er geen maatschappelijke problemen zijn. Buitenstaanders zullen dan op deze problemen wijzen en de andere landen op de hoogte stellen van de situatie.

1.3 Sociale normen als collectief goed

In de vorige paragraaf staat een zinsnede die om een nadere beschouwing vraagt: 'De volgende stap is dat het gesignaleerde verschijnsel gezien wordt als iets dat maatschappelijk ongewenst en onrechtvaardig is, omdat het strijdig is met belangrijke waarden en normen in de samenleving en/of met belangrijke rechtsprincipes.' De vooronderstelling hierbij is dat alle mensen of in ieder geval brede groepen in de samenleving overeenstemming bereikt hebben over de belangrijke waarden,

normen en rechtsprincipes, met andere woorden dat deze uitgangspunten algemeen aanvaard zijn.

Maar een dergelijke consensus is niet vanzelfsprekend. In iedere samenleving, en zeker in complexe samenlevingen, bestaan er uiteenlopende opvattingen over wat belangrijk is, en dus ook over waarden en normen. Bovendien veranderen deze opvattingen in de loop van de tijd, zoals we ook hebben aangegeven in de vorige paragraaf.

Wanneer een sociale norm aanvaard is door een groep mensen die zich ook inspannen om die norm in de onderlinge relaties te handhaven en te verwezenlijken, dan kunnen we spreken van een collectief goed. Sommige sociologen (onder andere Coleman 1990: 241-265 en 300 en verder) beschouwen sociale normen als een vorm van sociaal kapitaal, een positief goed voor een groep, waar niet alleen de groep als geheel, maar ook de individuele leden voordeel van hebben. De vraag kan gesteld worden of er in de wereld algemeen aanvaarde normen zijn. Het stelsel van universele mensenrechten is daarvoor een kandidaat.

Universele mensenrechten

Veel maatschappelijke problemen gaan over schendingen van mensenrechten. De internationale mensenrechtenbeweging stelt deze schendingen aan de orde en voert actie om mensenrechten erkend en beschermd te krijgen.

Mensenrechten werden als algemeen principe voor het eerst geformuleerd in de achttiende eeuw. De Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring in 1776 sprak al over het recht van mensen op 'life, liberty and the pursuit of happiness'. De 'verklaring van de rechten van de mens en van de burger' aan het begin van de Franse Revolutie in 1789 proclameerde dat mensen vrij geboren werden en gelijke rechten hadden.

De Verenigde Naties (opgericht in 1946) namen in 1948 de 'Universele Verklaring van de Rechten van de Mens' aan. Deze verklaring was een grote stap vooruit. Vóór de Tweede Wereldoorlog hadden alleen staten rechten volgens het internationale recht. Met de universele verklaring werden voor het eerst de rechten van individuen tegenover de staat en tegenover de familie erkend. Deze verklaring bracht een juridische revolutie teweeg in het denken over de waarde die we toekennen aan de menselijke persoon (Ignatieff 1999: 10). Ter illustratie citeren we in kader 1.1 de eerste drie artikelen van de universele verklaring.

Na de aanvaarding van de universele verklaring door de assemblee van de Verenigde Naties (die destijds nog maar een beperkt aantal landen omvatte), hebben de Verenigde Naties in de loop der jaren nog tal van andere conventies, convenanten, verklaringen en protocollen aangenomen die rechten van bepaalde categorieën personen moeten waarborgen, zoals vrouwen, kinderen, staatloze personen, gevangenen et cetera. De strekking van deze verklaringen sluit direct aan bij de universele verklaring. De lidstaten van de Verenigde Naties hebben over deze verklaringen kunnen spreken en hebben de eindformulering aanvaard.

Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

Artikel 1

Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.

zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politiek of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status. (...)

Artikel 2

Een ieder heeft aanspraak op alle rechten en vrijheden, in deze verklaring opgesomd,

Artikel 3

Een ieder heeft het recht op leven, vrijheid en onschendbaarheid van zijn persoon.

Kader 1.1

In de loop van de jaren is een omvangrijke beweging ontstaan van vrijwillige organisaties (non-gouvernementele organisaties, NGO's), waarvan Amnesty International en Human Rights Watch de bekendste zijn. De Verenigde Naties hebben een Hoge Commissaris voor de Mensenrechten ingesteld, bijgestaan door een kader van mensenrechtenactivisten. Alle westerse regeringen hebben de bevordering van mensenrechten tot beleidsdoelstelling gemaakt en regelmatig stellen zij in internationaal overleg mensenrechtenkwesties aan de orde. Het Internationaal Gerechtshof in Den Haag berecht personen die verdacht worden van grove schendingen van mensenrechten, zoals het plegen van genocide (massamoord).

Vanaf het begin heeft er een spanning bestaan tussen de rechten van individuen en de soevereiniteit van staten. De tegenstelling komt duidelijk naar voren wanneer westerse overheden bepaalde landen bekritisieren wegens de schending van mensenrechten, maar tegelijkertijd wapens leveren aan autoritaire regimiens die de protestdemonstraties van hun burgers met geweld onderdrukken. Overheden handelen op een dergelijke tegenstrijdige wijze omdat zij het politieke evenwicht in het internationale stelsel van staten willen handhaven en geen belang hebben bij de ondermijning of instorting van verschillende staten. De bevordering van mensenrechten wordt dan ondergeschikt gemaakt aan de bevordering van politieke stabiliteit.

De paradoxale situatie doet zich voor dat juist in de periode waarin de mensenrechten een belangrijker plaats kregen op de politieke agenda, de kritiek erop sterker werd. Er zijn drie bronnen van kritiek op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Ignatieff 1999: 30).

De eerste vorm van afwijzing vinden we bij westerse filosofen die een cultuurrelativistisch standpunt innemen. Sinds de jaren zeventig hebben critici betoogd dat de rechtsprincipes een westerse constructie zijn, een uiting van westerse waarden, en dat zij daarom niet van toepassing zijn op culturen die niet geworteld zijn in de traditie van westers liberaal individualisme. De filosofen Pollis en Schwab (1979) betogen dat de individuele rechten geworteld zijn in de rechtspraak van West-Europese landen en de Verenigde Staten en daarom niet een universeel karakter hebben. In hoofdstuk 11, paragraaf 11.4 zullen we nader ingaan op de discussie tussen de voorstanders van multiculturalisme en de voorstanders van het liberale principe van individuele rechten.

De tweede vorm van kritiek komt van de kant van de islam, met name van de kant van de fundamentalisten die van mening zijn dat de westerse scheiding van kerk en staat strijdig is met de opvattingen van de islam. Met name de artikelen 18 en 19 van de universele verklaring zijn strijdig met het theocratisch karakter van de islam. Deze kritiek en de consequenties van deze opvattingen komen aan de orde in hoofdstuk 10, paragraaf 10.7 en in hoofdstuk 11, paragraaf 11.4.

De derde bron van kritiek vinden we bij een aantal politieke leiders in economisch succesvolle landen in Azië, met name in de 'Aziatische tijgers' Maleisië en Singapore. Deze leiders schrijven het succes van hun landen toe aan de autoritaire bestuursvorm, de autoritaire familiestructuur en het bewaren van politieke rust en orde in het land. Zij staan afwijzend tegenover westerse ideeën over democratie en individuele rechten, die zij verantwoordelijk houden voor de westerse decadentie, het uiteenvallen van het gezin en het veelvuldig voorkomen van echtscheiding en misdaad. Het individualisme van westerse rechten zou de stabiliteit van het autoritaire kapitalisme in hun landen aantasten. Het 'Aziatisch model' van ontwikkeling daarentegen stelt de gemeenschap en het gezin boven de vrijheidsrechten van individuen (Ignatieff 1999: 33). Deze kritiek is weinig overtuigend, niet alleen omdat ze geuit wordt door politieke leiders die duidelijk belang hebben bij het tegengaan van democratische gedachten, maar vooral omdat surveys uitwijzen dat een groot deel van de bevolking in autoritaire staten de voorkeur geeft aan democratie boven een autoritair bewind.

1.4 Publieke goederen en collectief goede toestanden

Discussies over publieke of gemeenschappelijke goederen of goede toestanden vindt men zowel in het werk van filosofen als in dat van sociale wetenschappers. Politieke of moraalfilosofen houden zich bezig met de vraag welk rechtstelsel in ethisch opzicht, of liever volgens verschillende ethische principes, juist en verdedigbaar is. Men kan de vraag stellen voor individuen, zoals Kant deed met de categorische imperatief (onvoorwaardelijk moreel gebod: handel zo dat het richtsnoer van uw handelen tevens als voorschrift kan gelden voor een algemene wetgeving), maar ook voor een staatsamenleving, zoals de Amerikaanse filosofen Rawls (1971) en Nozick (1974) hebben gedaan. Deze theorieën hebben een normatief karakter, dat wil zeggen: zij stellen de vraag wat een rechtvaardige verdeling is van rechten tussen de verschillende partijen, en beantwoorden die met abstracte redeneringen. Deze benadering verschilt van die van sociale wetenschappers die positieve sociale theorie nastreven, dat wil zeggen dat uitspraken over de werkelijke wereld getoetst worden aan empirische gegevens. In dit hoofdstuk zullen wij aandacht besteden aan filosofische beschouwingen, in hoofdstuk 2 komt de sociaal-wetenschappelijke benadering aan de orde.

De hierboven genoemde moraalfilosofen Rawls en Nozick hebben de vraag gesteld op basis van welke principes collectieve constructies als de staat worden geschapen. Uitgaande van een imaginaire beginsituatie (een 'natuurlijke toestand') redeneren zij dan als volgt. Individuen weten niet wat de toekomst zal brengen. Risico's en gevaren dreigen, waar zij als eenlingen niet tegen opgewassen zijn. Ver-

standige personen zullen daarom collectieve voorzieningen in het leven roepen, die een zekere bescherming bieden, zoals een staat die zorgt voor geregeld bestuur, een leger voor de verdediging tegen vijanden, een wetgeving die de relaties tussen de leden van de samenleving regelt, een rechterlijke macht die straffen oplegt aan overtreders, een politiedienst die de openbare orde handhaaft. Boven deze instituties staat een overkoepelende constitutie die aangeeft wat de relaties zijn tussen de staat en burgers, en die de bevoegdheden van het rechtstelsel aangeeft. De individuen in de samenleving dragen dan een deel van hun rechten over aan de overkoepelende corporatieve actor. Zij onderwerpen zich vrijwillig aan de lasten die de staat oplegt: betaling van belasting, dienen in het leger. De kernvraag is dan hoe de verdeling moet zijn tussen de rechten die individuen voor zichzelf behouden, en de rechten die zij overdragen aan een hogere instantie. De collectiviteit van individuen zal een consensus moeten bereiken over de afbakening tussen de rechten van individuen en de rechten van de corporatieve actor.

Tot zover volgen Rawls en Nozick in grote lijnen dezelfde redenering. Maar daarna kiezen zij verschillende rechtsprincipes, die leiden tot verschillende visies op de aard van collectieve goederen en van het wenselijke staatsbestel. Als gevolg daarvan lopen de opvattingen van Rawls en Nozick fundamenteel uiteen, waarbij de eerste aan de staat een grote sturende rol toekent, terwijl de tweede de rol van de staat juist sterk wil beperken.

John Rawls heeft in zijn boek *A theory of justice* (1971) een model geschetst van een staat opgezet volgens bepaalde rechtsprincipes. Zijn boek is een gedachten-experiment, niet een historische of sociaal-wetenschappelijke studie. De waarde ervan ligt in het beredeneren van een maatschappelijke organisatie voortvloeiend uit de uitgangspunten die men gekozen heeft. Rawls stelt zich een 'beginsituatie' voor waarin een aantal individuen discussieert over de vraag op welke wijze zij hun samenleving zullen gaan inrichten. Hij geeft hun de volgende uitgangspunten mee. Voorop stelt Rawls de liberale vrijheidsprincipes zoals vrijheid van geweten en gelijke kansen in de markt. Daaraan voegt hij een verschilprincipe toe, de vereiste dat ongelijkheid in rijkdom en sociale positie in een samenleving alleen dan gerechtvaardigd is wanneer ze ook tot voordeel strekt van de minst bevoordeelden in die samenleving. Het gaat Rawls bij het verschilprincipe om eerlijkheid en rechtvaardigheid (*fairness*).

Dit laatste punt kan als volgt worden toegelicht. Een arts verdient meer dan een arbeider. Dat is gerechtvaardigd volgens Rawls, want als een arts evenveel zou verdienen als een arbeider, dan zou niemand voor arts gaan studeren en dan zou er geen medische zorg zijn. Het hogere salaris van de arts komt ten goede aan de samenleving als geheel en dus ook aan de arbeider. Wanneer gaat deze redenering niet op? Men kan dan denken aan personen die geen nuttige functies voor de samenleving vervullen, maar wel hogere inkomsten ontvangen dan andere personen in de samenleving. In de visie van Rawls hebben deze personen dus geen recht op deze hogere inkomsten.

Op grond van de gekozen uitgangspunten komt Rawls tot een model van staat en samenleving waarin de staat redistributie toepast. Al degenen die meer dan een 'eerlijk' deel van de ongelijkheid ontvangen, dienen het overschot over te hevelen

naar de minderbedeelden. Met dit model heeft Rawls een sociale variant van de liberale theorie gepresenteerd.

Robert Nozick komt in zijn boek *Anarchy, state, and utopia* (1974) op grond van andere uitgangspunten tot een ander model. Nozick gaat uit van het liberale principe dat alleen in vrijemarktuitwisseling mensen fungeren als doel op zichzelf (en niet als middel tot een ander doel). Hij accepteert verder het acquisitieprincipe, dat zegt dat personen recht hebben op eigendommen die zij op een rechtvaardige wijze hebben verkregen. Hiermee gaat hij uit van een absoluut eigendomsrecht. Hij verwierpt Rawls' rechtvaardigheidsprincipes en hij ziet geen heil in redistributie van welvaart. Nozick komt dan ook tot het model van een minimale staat of nachtwakersstaat die de burgers alleen bescherming biedt tegen geweld, diefstal en fraude en de naleving van contracten afdwingt. Nozick beschouwt het model van Rawls als een niet door liberale principes te rechtvaardigen utopie.

We zullen hier niet ingaan op de omvangrijke kritieken en commentaren die in de loop van de tijd op deze boeken zijn verschenen. Wat wij met deze korte uiteenzetting duidelijk hebben willen maken, is dat er in een samenleving zeer uiteenlopende opvattingen kunnen bestaan over de instituties die het publieke belang of het gemeenschappelijk goed moeten behartigen, en over de vraag wat dit collectieve goed dan omvat.

1.5 Een eenvoudig maatschappijmodel

Complexe samenlevingen in de industrieel-kapitalistische wereld hebben een groot aantal instituties die publieke en collectieve belangen moeten behartigen. Die instituties vallen niet allemaal onder de staat, een aantal behoort tot de publieke sfeer, of anders gezegd tot wat tegenwoordig vaak de civiele samenleving (*civil society*) genoemd wordt.

Bij de bespreking van verschillende maatschappelijke problemen zullen wij zo nu en dan verwijzen naar maatschappelijke sferen. Om daarover geen misverstanden te laten bestaan willen we aan de hand van een eenvoudig schema uiteenzetten wat we met de verschillende termen bedoelen. Figuur 1.1 geeft een dergelijk schema. Aansluitend bij Habermas (1989), bij de literatuur over de civiele samenleving (Cohen en Arato 1992: 421-491) en bij Janoski (1998: 12-13) kunnen we een complexe industrieel-kapitalistische samenleving grofweg verdelen in vier sferen, namelijk de sfeer van de staat, van de publieke organisaties, van de marktorganisaties en van het privé-leven van de burgers. Deze sferen overlappen elkaar voor een deel en zij interacteren met elkaar.

Een tegenstelling die vaak wordt gebruikt, is die tussen de staatsfeer en de civiele samenleving. Die tegenstelling is echter kunstmatig. De staat omvat de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende organisaties die geacht worden publieke of collectieve taken uit te voeren. De civiele samenleving, dat wil zeggen de publieke sfeer en de markt, vormt een tegenwicht tegen de macht van de staat en een controle op de machtsuitoefening van staatsdienaren. Ook de markt kan een bedreiging vormen voor de samenleving, doordat de vernietiging van banen en inkomens het welzijn van de burgers ondermijnt. De staat kan hier corrigerend optreden.